

ר' ישעיה דטראני משמר המסורת האיטלקית לנוסח של פירוש רש"י לתלמוד

תקציר

ר' ישעיה דטראני (המכונה הרי"ד) – גדול חכמי ישראל באיטליה בימי הביניים – מתגלה כמייצג מרכז יהודי גדול שנשכח. זאת, אגב התחקות על תולדותיו – בכלל (לימודו במרכז האשכנזי-צרפתי ומסעותיו בארץ-ישראל, מצרים ויוון הגדולה), ובפרט (במאמר זה) – בעניין מרכזי: נוסח פירוש רש"י בספרו העיקרי "פסקי הרי"ד" שומר את המסורת האיטלקית, השונה מהמסורת האשכנזית-צרפתית.

הקדמה

ר' ישעיה דטראני (המכונה: הרי"ד) הוא, כנראה, הגדול שבחכמי-ישראל באיטליה בימי הביניים. מימות ר' נתן "ריש מתיבתא", בעל ספר "הערוך", לא מצאנו גדול-תורה כמוהו. יצירתו התורנית, זו שהייתה ידועה משכבר וזו שהולכת ונחשפת בשנים האחרונות – חושפת בפנינו איש-אשכולות, שתרומתו ניכרת כמעט בכל ענפיה של הספרות התורנית: פירושים לתורה ולנ"ך, פירושים לתלמוד, "תוספות" (בדרכם של בעלי-התוספות הגדולים); ובעיקר – תשובות למאות, שנשלחו לשואלים רבים, הן באירופה והן במזרח, והן עוסקות בכל חלקי ספרות חז"ל.

ר' ישעיה נמנה עם חכמי המרכז התורני הגדול, שהיה קיים בימי הביניים המוקדמים בדרום-איטליה ובסיציליה (חלק מאזור, שההיסטוריונים רגילים לכנות: "יוון הגדולה"). טראני היא אחת מן הערים בדרום המגף האיטלקי; ועל שמה נקרא ר' ישעיה דטראני (= הרי"ד). היה זה מרכז-התורה העתיק ביותר באירופה; והוא נוסד, כנראה, ע"י מהגרים, שבאו מארץ-ישראל וסיבובתיה כבר לפני חורבן הבית השני. תקופת-הפריחה הגדולה של מרכז תורני זה – נמשכה למן המאה ה-4 בערך ועד המאה ה-10. אמנם היו שם חכמי-תורה, שלימדו תלמוד והלכה בישיבות, אך עסקו שם במיוחד בפיוט, בתפילה ובעניינים הקרובים לכך. בשל המרחק ההיסטורי הגדול מאז ועד ימינו ובשל סיבות מדיניות ותרבותיות (ביניהן הקושי הגדול בכתיבת ספרים, ובעיקר בהפצתם) – כמעט נשכחה תרומתו של מרכז תורני זה, וכן נשכחו שמות החכמים שפעלו שם. מעניין, שכבר רבנו תם – גדול חכמי צרפת במאה ה-12 ואביה של תנועת בעלי-התוספות – השתמש בביטוי מפליג, כשהוא מדבר על חכמי דרום איטליה. וכך כתב, בוויכוחו עם חכם אחר, כשהוא בא להסתייע במנהגם של בני איטליה: "...כי מבארי תצא תורה, ודבר ה' – מאוטרנטו"¹.

מילות מפתח: ר' ישעיה דטראני; רש"י, כתבי-יד של רש"י; בעלי-התוספות, המרכז היהודי באשכנז ובצרפת; המרכז היהודי באיטליה.

1. ספר הישר לרבנו תם: חלק החידושים, ירושלים תשל"ט, עמ' 90.

הידיעות הביוגרפיות על ר' ישעיה דטראני – מועטות ביותר. דבר זה, כשלעצמו, אין בו כדי להפתיע, כיון שגם ידיעותינו על חכמים גדולים, שחיו בצרפת בגרמניה או בספרד באותה תקופה, מועטות, וכל שכן – על חכם, כמו ר' ישעיה, שחי באזור, שכבר אז נחשב צדדי ולא מרכזי בין מרכזי התורה.

כאן עלינו להחזיק טובה מרובה לפרופ' ישראל תא-שמע זכרוננו לברכה, שבכרך השלישי של "כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים"², המוקדש לאיטליה וביזנטיון (שיצא לאור מעיזבוננו, אחר פטירתו) – הקדיש מאמר מיוחד לר' ישעיה דטראני וקשריו עם ביזנטיון וארץ-ישראל.³ בעבודת מחקר מזהירה, כמעט כמו בתצרך בלשי, הצליח פרופ' תא-שמע לשרטט את מסכת חייו ומפעליו של חכם גדול זה. לפי מחקרו ניתן לקבוע את שנת לידתו בין השנים 1165-1170. להפתעתנו, את השכלתו התורנית הוא לא רכש במקומו, בדרום איטליה, אלא גלה למקום תורה: נסע ללמוד תורה בישיבות בעלי-התוספות בגרמניה. את ר' שמחה משפירא (Spayer), שהיה גדול-הדור במחצית הראשונה של המאה ה-13, הוא מחשיב כרבו המובהק. חברו הקרוב ביותר, שניהל עמו משא ומתן בהלכה בעניינים רבים, היה ר' יצחק בר' משה מווינה, בעל הספר המפורסם "אור זרוע". ואכן את רוב ידיעותינו על ר' ישעיה ועל חידושי בהלכה – אנו שואבים מן הספר הזה. לאחר שנות-לימודיו בגרמניה הוא חוזר לדרום איטליה, לעיר טראני, מתיישב שם ומקים בה ישיבה. נדגיש, שהחכם המפורסם, ר' צדקיה הרופא, בעל הספר ההלכתי "שבלי-הלקט", נמנה עם תלמידיו.

לביוגרפיה כזאת יש השלכות מעניינות ביותר על השקפת-עולמו בתחום הספרות ההלכתית: מתברר, כי מצד אחד – את דרך לימודו העיונית שאב ר' ישעיה מבעלי-התוספות – חכמי גרמניה. ואכן תוספותיו, "תוספות הרי"ד", אינן נבדלות מתוספות אחרות, שיצאו מבתי-מדרשם של חכמי צרפת וגרמניה. משותפת להן דרך העיון, הניתוח, הפלפול וההשוואה בין סוגיות רחוקות בתלמוד, שיטות, שהיו אופייניות לבעלי-התוספות.

מצד שני – כשרי"ד חוזר לדרום איטליה, הוא רואה את עצמו מחויב למנהג ולהלכה הפסוקה, כמסורת ההלכתית, שרווחה בדרום איטליה, שהיו מרובים בה שיירי המנהגים של ארץ-ישראל יותר מאשר בכל תפוצה אחרת.

עוד העלה תא-שמע ז"ל, כי סמוך לחזרתו לאיטליה – יצא ר' ישעיה לביקור בארץ-ישראל (בסביבות שנת 1190).⁴ לאחר תום מסעו בארץ-ישראל הוא מספר על מנהגים, שראה באלכסנדריה, שאליה הגיע, כנראה, מדרום ארץ-ישראל.

מידע נוסף, שאותו ניתן לשאוב מתשובותיו, מלמד, שלאחר החזרה ממסעו בארץ-ישראל, ועם שובו לאיטליה, הוא עורך כמה מסעות בתחום "יוון הגדולה" (דרום איטליה ויוון של ימינו, כולל קונסטנטינופול) בקהילות שונות. מנהגם של חכמי איטליה מאז ומעולם היה לצאת לביקורים באותן קהילות קטנות, בתחום "יוון הגדולה", שלא היו בהן רבנים גדולים – על מנת לפקח על

2. י"מ תא-שמע, **כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים**, ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו.

3. הנ"ל (שם), עמ' 9-19.

4. באחת מתשובותיו הוא מספר, שהוא לא הלך בדרך, שבה הלכו רוב תירי ארץ-ישראל, שנחתו בנמלה של עכו ומשם עלו לירושלים דרך מגידו, שכם וגב ההר. הוא מספר, כי מעכו הלך לבקעת-הירדן, ירד לאורכה עד ים-המלח, משם הגיע לאשקלון, ומשם פנה לירושלים. והנה פרט זה שופך אור על השנים, שבהן נערך מסע זה, שכן אנו יודעים, כי בשנת 1191 צויה סאלח א-דין להרוס את אשקלון וביצורה – מפחד, פן יכבשוה הצלבנים, והיא תשמש בידיהם בסיס להתקפותיהם נגד המוסלמים. מכאן – שמסעו זה יכול היה להיערך רק לפני שנת 1191.

ענייניהן הדתיים – כגון בענייני מקוואות, טבילה; עניינים שבין אדם לחברו; תקנות-הקהל וכדומה. במקום שהיה צורך בכך היו חותמים – יחד עם חכמי המקומות ופרנסייהם – על כתבי תקנות בעניינים שונים – על מנת להסדיר את עניני הדת. באחת מתשובותיו יש גם ידיעה עמומה, שבשנות זקנותו ביקר שנית בארץ-ישראל, אך, כנראה, לא נקבר בה.

לסיכום, ניתן לקבוע את שנת פטירתו בין השנים 1240-1250.

ביוגרפיה מעניינת זו שופכת אור על דמותו המיוחדת של חכם זה:

מצד אחד, הוא חכם, שרקעו התורני והלימודי נעוץ בישיבות אשכנז במובהק. מתברר, שבספריו, החכמים, שהוא נושא ונותן בדבריהם, כמעט כולם מן המרכז הזה: רש"י ונכדיו, רבנו תם והרשב"ם, הר"ם, הר"ש משאנץ, הראב"ן, רבנו שמחה ועוד. גם 'התוספות', שיצאו מבית מדרשו, ערוכות באותה מתודה, שבה נכתבו ספרי תוספות בצרפת ובגרמניה בתקופה זו.

מצד שני, בכל הקשור להלכה מעשית, למנהג, לחיים הדתיים של היום-יום ועוד – בכל אלו הוא הולך, בלא היסוס, בדרך של אנשי מקומו (מנהג יון וביזנטיון). מנהגים אלה, גם בתקופתו, עדיין קשורים בטבורם למנהגי ארץ-ישראל – כגון נוסח התפילה והפיוט ונוסח הכתובות. ר' ישעיה הצליח לשלב, ובהצלחה רבה, בין שתי המסורות, ולפיכך, עד עצם ימינו, ספריו העיוניים נלמדים בכל הישיבות ומהווים מקור חשוב לספרות הפוסקים.

תרומתו של ר' ישעיה דטראני לחקר הנוסח של פירוש רש"י לתלמוד

בהקדמה עמדנו על העובדה, שבימי נעוריו, כששהה ר' ישעיה בגרמניה, עיקר משאו ומתנו היה עם 'בעלי-התוספות' שבזמנו. אלו שאבו את מקורותיהם מבעלי-התוספות הראשונים: רבנו תם והר"ם. תוספותיהם של הקדמונים נוסדו, כידוע, על פירושי רש"י, אולם בעיון בהן אנו מוצאים ניתוח והשוואה של סוגיות מקבילות, ובעיקר הצגת אלטרנטיבות פרשניות אחרות, שיש בהן להציע פירוש שונה מפירושו של רש"י לסוגיות. גם הר"ד עסק, באינטנסיביות, בפירוש רש"י לתלמוד.

בספרו העיקרי "פסקי הר"ד" אנו מבחינים בשתי תופעות מעניינות:

ראשית, הוא היחיד מכל חכמי זמנו, שמכנה את רש"י בכינוי קבוע: "כתב" או "פירש המורה". זהו הכינוי של רש"י, שהוא מקדים לפני הבאת פירושו.

ושנית, דרכו המיוחדת מתבטאת בעובדה, שתחילה הוא מציע את הסוגיה התלמודית, העוסקת בעניין הנדון, כשהוא מעתיק מן התלמוד את המשנה, את הברייתות שעליה ואת המשא ומתן של האמוראים חכמי-הגמרא. לאחר מכן הוא מעתיק ממש (לא בפרפרזה, אלא בלשוננו), את פירוש רש"י שבתלמוד. עובדה זו נותנת בידינו כלי-עזר רב-חשיבות לביורר השינויים, שעברו נוסחי פירוש רש"י לתלמוד.

לשם כך עלינו להבחין בין שתי תקופות:

האחת – 500 השנים האחרונות (מן התקופה, שבה נדפס התלמוד לראשונה באיטליה, כשפירוש רש"י לצדו), בתקופה זו נוסח פירוש רש"י הוא סטנדרטי ואחיד ביסודו, חוץ משינויים קטנים, הנובעים ממעשי-ידיהם של מעתיקים ומדפיסים.

אך ב-400 השנים הראשונות (מאז שנודע פירוש רש"י ונהיה רווח בישיבות ועד ימי הדפוס) – היה המצב שונה בתכלית: חכמים וסופרים ראו בפירוש רש"י כעין "קונטרס" – כלי-עזר להבנת

דברי התלמוד ולא ייחסו 'קדושה' מיוחדת לנוסח. לכן הם לא נמנעו, במקומות רבים, ל"יתקן" את הנוסח כדי לשפרו, להחליף ביטויים קשים באחרים המובנים יותר, להוסיף פירושים נוספים על פירושי רש"י, לשנות את סדר האברים במשפטיו וכו'. הגישה הרווחת היום היא, שכל מילה ברש"י מדוקדקת ומכוונת (ומי האיש, שיהין לשלוח יד ולהגיה ולשנות את לשונו). גישה זו לא הייתה רווחת באותם ימים רחוקים. רק על דבר אחד הם הקפידו: לא לשנות את המשתמע מעיקר תוכן הפירוש. עם זאת, הם לא נמנעו מלהכניס שינויים בלשון הפירוש. כך אירע, שבארבע מאות השנים הללו (עד ימות הדפוס), נודעו פירושי רש"י במרכזי-התורה השונים – בנוסחים שונים. כך נמצא נוסח הפירוש בישיבות צרפת וגרמניה – שונה במקצת מן הנוסח, שרווח בישיבות איטליה ונוסח שונה בהרבה מזה שהיה רווח בישיבות ספרד. כשנדפס התלמוד באיטליה (כשפירוש רש"י לצדו) בסוף המאה ה-15 ובתחילת המאה ה-16, נבחר נוסח אחד מבין רבים (כנראה הנוסח, שהיה מצוי במקומם של המדפיסים), והוא שנקבע בדפוס. איננו יודעים, אם בחירה זו נעשתה על-ידי גדולי-התורה שבדור, או, לכל הפחות, מתוך ברה קפדנית של המדפיסים – על מנת לקבוע את הנוסח היותר מהימן. עובדה היא, שנוסח זה נקבע בדפוס, ושאר הנוסחים נותרו בכתב-היד במקומות שונים. לפיכך המחקר המודרני עוסק בחשיפתם של אותם "נוסחים אחרים" של פירושי רש"י – תוך השוואתם אל נוסח הדפוסים.

והנה המחקר מלמד, שלא רק הדפסות הראשונים של התלמוד נעשו באיטליה, אלא, שבשל סיבות היסטוריות וביבליוגרפיות – חלק גדול מכתב-היד (שבהם מצויים "נוסחאות אחרות" של פירוש רש"י) נכתבו על-ידי סופרים בני איטליה. יש בידינו שורה של כתב-יד מאיטליה. בגלל ריבויים – ועל יסוד השוואה ביניהם – אנו יכולים לציין את דבר קיומו של "נוסח איטלקי" לפירוש רש"י לתלמוד.

במסגרת זו מתגלית תרומתו הייחודית של ר' ישעיה דטראני. נוכחנו לדעת, כי לאחר שלמד בגרמניה, חזר רי"ד לדרום איטליה ושם ייסד את ישיבתו. מסתבר, כי ספרי-התלמוד, שבהם עסק באיטליה, נכתבו בידי סופרים איטלקיים ולפי מסורת ישיבות איטליה.

נציג כאן כמה דוגמאות, ומהן נראה, כי במקום שנוסח פירושי רש"י בכתב-היד ובספרים הנדפסים, שמקורם בצרפת וגרמניה, שונה מן הנוסח המצוי בכתב-היד שמקורם באיטליה – הרי"ד מצטט את דיבורי רש"י (וכבר אמרנו, שדרכו לצטט במדויק!), כפי שהוא בספרים האיטלקיים, ולא כמסורת ספרי צרפת וגרמניה, שבישיבותיהם למד בנעוריו. הדבר מוכיח, שבעיניו, הנוסח המחייב – הן בתלמוד והן ברש"י – היה הנוסח, שהיה רווח בישיבות איטליה. להמחשת הדברים נציג כמה דוגמאות:

בדוגמה הראשונה נציג דיבור אחד של רש"י, במסכת ברכות, בשני נוסחים: הנוסח האחד מצוי בספר "אור זרוע", לר' יצחק מוינה, שהוא בוודאי מייצג את נוסח רש"י, שרווח בישיבות צרפת וגרמניה. הנוסח השני מצוי בספר "פסקי הרי"ד", לר' ישעיה דטראני, והוא הנוסח שהיה רווח בישיבות איטליה.

1. ברכות יב ע"ב, ד"ה זקיף כחויא (לענין כריעה ב"מודים")

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח רש"י בכתבי-היד האיטלקיים
ד"ה זקיף כחויא	ד"ה זקיף כחויא
בנחת, ראשו תחלה, ואח"כ גופו,	הנחש הזה, כשהוא זוקף עצמו,
שלא תִּרְאָה כריעתו עליו כמשוי.	מגביה ראשו תחלה ונזקף מעט מעט.
ד"ה כחויא	
כנחש הזה, כשהוא זוקף עצמו,	כן כשהוא זוקף, זוקף בנחת: ראשו תחלה,
מגביה הראש תחלה ונזקף מעט מעט.	ואח"כ גופו שלא לִּירְאוֹת כריעתו עליו כמשוי.
קיימים שני הבדלים בין שני הנוסחים:	
הראשון: בנוסח הדפוסים (שהוא הנוסח הצרפתי-אשכנזי) – שני דיבורים, ובנוסח האיטלקי – דיבור אחד.	
השני: בנוסח הדפוסים הנמשל תחלה – כריעתו של האדם, ורק לבסוף המשל – זקיפתו של הנחש. בנוסח האיטלקי – להפך: קודם המשל – זקיפתו של הנחש, ולבסוף הנמשל – זקיפתו של האדם.	
ואמנם, בספר "אור זרוע", ציטט ר' משה מווינה את רש"י כנוסח הדפוסים (הנוסח הצרפתי-אשכנזי), ואילו הרי"ד, בספרו, ציטט את רש"י כנוסח כתבי-היד מאיטליה.	

2. ברכות כא ע"ב ד"ה ר' הונא סבר (בענין יחיד המתפלל בביהכ"נ והציבור הגיע ל"מודים")

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח רש"י בכתבי-היד האיטלקיים
יחיד המתפלל וכו' והוא אינו כורע	יחיד המתפלל וכו' והוא אינו כורע
נראה ככופר	[אתי לידי חשדא] ונראה ככופר
במי שחבריו משתחוים לו.	במי שחבריו משתחוים לו.
התוספת: "אתי לידי חשד", הנמצאת בכתבי-היד, נמצאת גם בציטוטו של הרי"ד.	

3. ברכות ט"ז ע"ב ד"ה בין תכלת שבה ללבן שבה (לענין זמן של ק"ש של שחרית בתחילת היום).

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח רש"י בכתבי-היד האיטלקיים
גיזת צמר שצבעה תכלת	גיזת צמר שצבעה תכלת
ויש בה מקומות שלא עלה שם הצבע יפה	ויש בה מקומות שלא עלה עלה הצבע יפה
	[ולבן לאו דוקא אלא קרוב ללבן].
התוספת "ולבן לאו דוקא אלא קרוב ללבן", הנמצאת בכתבי-היד האיטלקיים, מצויה גם בספרו של הרי"ד. לפני המובאה הזאת (של פירוש רש"י) הקדים הרי"ד את הביטוי: 'פירש המורה'.	
זאת – ועוד: גם במקום שיש, לכאורה, סתירה בין הנוסחים, העתיק הרי"ד כנוסח איטליה:	

4. ברכות כ"ו ע"א ד"ה לוותיקין

<p>נוסח רש"י בכתבי-היד האיטלקיים המקדימין למצות וכו' מקדימין קודם הנץ החמה להתפלל. הרי"ד העתיק כנוסח הסתירה: "קודם הנץ החמה". כך גם במקומות, שבכתבי-היד יש שימושי-לשון מיוחדים, העתיק הרי"ד כנוסח הנדיר.</p>	<p>נוסח רש"י בדפוסים המקדימין למצוות וכו' הנץ החמה להתפלל הרי"ד העתיק כנוסח הסתירה: "קודם הנץ החמה". כך גם במקומות, שבכתבי-היד יש שימושי-לשון מיוחדים, העתיק הרי"ד כנוסח הנדיר.</p>
---	---

5. ברכות י"א ע"א ד"ה ובלכתך בדרך פרט לחתן (לעניין פטור חתן מקריאת שמע)

<p>נוסח רש"י בכתבי-היד האיטלקיים ואע"ג דחתן נמי וכו' <מיסתיך> אי ממעטת עוסק במלאכת מצוה דאיכא טרדא</p>	<p>נוסח רש"י בדפוסים ואע"ג דחתן נמי וכו' וממעטינן מינה עוסק במלאכת מצוה דאיכא טרדא</p>
---	---

וגם הרי"ד העתיק את המילה הנדירה "מסתיך".

ודוגמה נוספת לשימושי-לשון נדירים ובלתי מצויים המצויים בנוסח הרי"ד:

6. ברכות ס' ע"א ד"ה שלא יהא סנדל (בענין שלא לשמש עם אשה מעוברת בשל סכנה לעובר).

<p>נוסח רש"י בכתבי-היד האיטלקיים שלא תתעבר אשתו וכו' ויהא פוחס צורתו וכו' אלא שנירצם (=נמעך).</p>	<p>נוסח רש"י בדפוסים שלא תתעבר אשתו וכו' ויהא פוחת צורתו וכו' אלא שנרצף (=נמעך).</p>
--	---

שינויים אלה הם מדגם קטן, המייצג את התופעה הכללית:

כבר בימי הרי"ד, כ-150 שנה, אחר שנתפרסם פירושו של רש"י (בישיבות ובין הלומדים) – הילך הפירוש, בנוסחים שונים, במרכזים השונים. בדרך כלל הקפידו לשמור על עיקר תוכן הפירוש. הנוסחים נבדלו זה מזה רק בדרך ההבעה הספרותית. כך, בישיבות איטליה היה רווח נוסח רש"י, שהיה מיוחד להן, והרי"ד, כשציטט את פירושי רש"י, הביאם על-פי מסורת הנוסח שבמקומו. זאת – למרות העובדה, שאת חינוכו התורני (וגדולתו בתורה) קיבל דווקא בישיבות גרמניה אגב המשא ומתן עם חכמיהן.

הדבר מלמד על עוצמתו של המרכז היהודי באיטליה בימיו – גם בהשוואה למרכז הגדול באשכנז ובצרפת.